

APŽVALGOS. PUBLIKACIJOS. RECENZIJOS

Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema

P. GARDE'AS

Skelbiamoje ištraukoje iš nedidelės, bet labai turiningos mūsų dienų prancūzų kalbininko P. Garde'o knygos „Kirtis“* subtiliai nagrinėjama lietuvių bendrinės kalbos prozodinė sistema: įrodoma, kad lietuvių priegaidės yra tam tikrų morfemų charakteristika, neutralizuojama nekirčiuotame skiemenyje, ir kad kirčio vietą lietuvių kalboje lemia konkretaus žodžio morfemų akcentinės savybės (akcentiniai morfemų rangai) ir iš dalies sinchroninis Saussure'o (– Fortunatovo) dėsnis. Šios teisingos principinės idėjos su kaupu atperka gausokus faktinius netikslumus ir vieną kitą (dažniausiai) netiksliai interpretaciją: neteisingą įsivaizdavimą, kad veiksmožodžių morfema -ė- (pvz.: *maž-ė-ti, atkalbin-ė-jimas*) kirtį visada atitraukianti į save (plg. *išdaužėti, rūgėti, svaitėti*), ne visai vykusį tokių formų, kaip *lėmia* : *lėmti*, *žūva* : *žūti* santykio aiškinimą, dirbtinį ir faktams prieštaraujantį *á, é* laikymą akūtiniais trumpais *á, é* bei su tuo susijusį *ā, ē* skyrimą nuo taip pat tariamų *ā, ē*** ir dar vieną kitą (dažniausiai fonetinę) ydelę.

Ši ištrauka lietuviškai skelbiama todėl, kad esminiai jos teiginiai neabejotinai padės giliau suvokti ir geriau sutvarkyti iki šiol tik empiriškai aprašinėjamą ir todėl iš pirmo žvilgsnio gana chaotiškai atrodančią mūsų kirčiavimo sistemą.

Lietuvių kalbos kirčiavimo sistemoje yra problemų, gana artimų slėvenų kalbos sistemos problemoms. Tai sistamai priklauso:

1. *Kirčio reiškiniai*, nes kiekviename žodyje iškeliamas vienas ir tik vienas skienuo; žodis turi vieną iš trijų vadinamųjų kirčių: kylantį ~, krintantį ' arba trumpą ` . Tas kirtis gali kristi ant bet kurio skiemens, taigi jis yra laisvas.

2. *Kiekybės opozicijos*¹, nes egzistuoja trumpi balsiai /a/=raš. *a*, /æ/=e, /i/=i, /u/=u ir ilgi balsiai /a:|=q, /æ:|=ę, /e:|=é, /o:|=o, /i:|=y, i, /u:|=ū, u, taip pat ir dvibalsiai. Junginiai balsiai +sonantai traktuojami kaip dvibalsiai.

3. *Melodinių kreivių opozicijos*², būdingos visiems kirčiuotiems balsiams, išskyrus /i/ ar /u/, turinčius „trumpąjį kirtį“. Ilgieji balsiai ir dvibalsiai gali turėti arba kylantį kirtį ~, arba krintantį ':

* Paul Garde, *L'accent*, Paris, 1968, 172 p. (ištrauka imta iš p. 160–165).

** Su tuo yra susijęs ir bandymas sinchroninį Saussure'o (– Fortunatovo) dėsnį traktuoti fonetiškai – kaip kirčio perkėlimą iš cirkumfleksinio ir trumpojo skiemens į dabartinę akūtinę galūnę. Iš tikrųjų tas dėsnis yra morfologinis: tam tikros trumposios galūnės (prieš pastovų enklitiką – sangrąžą ar įvardžiutinį elementą – jos dažniausiai būna ilgos ir akūtinės) turi savybę atitraukti kirtį iš priešpaskutinio cirkumfleksinio ar trumpojo skiemens; kitos galūnės tos savybės neturi. Taigi visų rangų trumposios galūnės skyla į du poklasis: atitraukiančių kirtį poklasį ir neatitraukiančių kirtį poklasį.

¹ Iš tikrųjų /i:/, /i:/, /u:/ tipo balsiai skiriasi ne kiekybe, o įtempimu. (*Vert.*)

² Tiksliau būtų sakyti „priegaidžių opozicijos“, nes lietuvių akūto ir cirkumflekso skirtumas nėra toninis. (*Vert.*)

žodis, *oras*. Trumpieji balsiai /a/ ir /æ/ gali turėti arba kylantį kirtį³, arba trumpąjį: *vākaras*, *rāsti*.

Prozodinės lietuvių kalbos sistemos sinchronines problemas yra nagrinėjęs L. Hjelmslevas straipsnyje „Accent, intonation, quantité“⁴. Tame darbe gana gerai išspręstas kiekybės ir priegaidžių klausimas: parodoma, kad tos ypatybės yra morfemų savybė (autorius nuomone, priskirti- na „cenemoms“⁵). Bet, sprendamas kirčio klausimas, jis, atrodo, susipainiojo.

1. *Kiekybė*. Kad kiekybė lietuvių kalboje yra distinktyvinis požymis, priklausančiam tam tikroms morfemoms, nesunku įrodyti: balsis, priklausantis kuriai vienai morfemai, paprastai visada turi tą pačią kiekybę. Išimtis yra negausios ir lengvai nusakomos. Čia turima galvoj pirmiausia balsiai /a/ ir /æ/, kurie nekirčiuoti būna trumpi, o kirčiuoti gauna kylantį kirtį ir, suprantama, pailgėja: *namė*, bet *nāmas*. Toliau čia turima galvoj kiekybės opozicijų neutralizacija dvibalsiuose, nes pirmasis dvibalsio elementas visada būna trumpas: *kỹla*, bendr. *kilti*, *šāla*, bendr. *šālti*⁶. Visais šiais atvejais morfemos rašytinos, nurodant atitinkamą kiekybę: /nam/ (/a/ trumpas); /kilti:/, /ša:l/ (balsiai ilgi).

2. *Priegaidės* (les tons) irgi yra tam tikrų morfemų savybė. Balsiai /i/ ir /u/ priegaidžių opozicijos neturi – jie elgiasi visai kaip /ə/ slėvenų kalboje. Kiti balsiai: trumpieji /a/ ir /æ/, ilgieji ir diftongai, tą opoziciją turi⁷. Kaip yra parodęs Hjelmslevas (p. 28; vartodamas kitokius terminus), skirtingos tik dvi priegaidės:

a) kylančioji priegaidė /^ˀ/, visada realizuojama kaip kylančioji [ˀ];

b) krintančioji priegaidė /^ˁ/, dvibalsiuose ir ilgusiuose balsiuose realizuojama kaip krintančioji priegaidė [ˁ] ir trumpuosiuose /a/ ir /æ/ – kaip trumpasis kirtis [ʔ].

Taip apibrėžus priegaides, galima konstatuoti, kad nekirčiuotoje pozicijoje jų opozicijos yra neutralizuojamos ir kad ta pati morfema kiekvieną sykį, kai gauna kirtį, pasirodo, apskritai imant, su ta pačia priegaide. Taigi, linksniuojant žodį *knyg-ā*, šaknis *knyg-* gali būti nekirčiuota (vard. *knyg-ā*, įn. *knyg-ā*), bet, gavus kirtį, ji visada turės kylančią priegaidę: kilm. *knỹg-os*, naud. *knỹg-ai* ir t.t. Kilmininko galūnė *-os* irgi gali būti nekirčiuota (pavyzdžiui, formose *knỹg-os*, *sien-ōs*), bet, gavus kirtį, ji visada turės kylančią priegaidę: *galv-ōs*, *taut-ōs*. Vadinasi, galima pagrįstai tas morfemas rašyti *knỹg- ir -ōs* (panašiai rašo Hjelmslevas). Bet, kai morfemos *knỹg- ir -ōs* susiduria tame pačiame žodyje, viena iš jų būtinai praranda savo priegaidę: *knỹg-os*. Tai toks pat negatyvus kirčio signalizavimas, kaip rusų kalboje, kur, susidūrus morfemoms *оод- „vanduo“ ir -оў „in. galūnė“*, viena iš jų būtinai praranda vidutinį savo balsio pakilimą: [va-ˀoɔj]. Pagaliau priegaidės gali dalyvauti ir gramatinėse kaitose. Veiksmažodžių šaknies balsis, jeigu esamajame laike jis yra krintantis, toks pat išlieka ir bendratyje: *ālksta*, bendr. *ālkti*; *kānda*, bendr. *kāsti*. Bet jeigu balsis esamajame laike yra kylantis, gana dažnai bendratyje jis virsta krintančiu: *lė-*

³ „Kylantieji“ (tvirtagaliai) *ā*, *ē*, žinoma, trumpaisiais nelaikytini, nes *ā*, *ē* = *ā*, *ē*. (Vert.)

⁴ Žr. Studi Baltici, 6, 1936–1937, p. 1–58.

⁵ Glosematinės teorijos terminas, reiškiąs maždaug tą patį, kaip Prahos mokyklos fonologinis elementas (ar vienetas), žr. L. Hjelmslev, Über die Beziehungen der Phonetik zur Sprachwissenschaft, „Archiv für die gesamte Phonetik“, Erste Abteilung, II (4), 1938, p. 217 t.; В. П. Мухоморов, Глоссематическая теория. „Основные направления структурализма“, М., 1964, p. 138. (Vert.)

⁶ Ši iliuzija, matyt, atsirado dėl rašybos poveikio: *āl* (daugely tarmių – ir *il*) turi netrumpą balsį. Be to, *kỹla*, *šāla* autorias teiginiui pagrįsti visai netinka: jų kiekybė nepriklauso šakniam – ji tik manifestuoja intarpą morfemomą /n/ (plg. *kilāi*, *šālai*). (Vert.)

⁷ Kadangi *ā*, *ē* = *ā*, *ē*, neteisinga manyti, kad /a/, /æ/ dalyvauja priegaidžių opozicijose. (Vert.)

⁸ Plg. 7 išn. (Vert.)

mia, bendr. *lėmti*; *žūva*, bendr. *žūti*⁹. Šaknies balsio savybė, be abejo, yra ta priegaidė, kuri pasirodo esamajame laike (kylanti ar krintanti); kylančios priegaidės transformacija į krintančiąją priegaidę laikytina bendraties priesagos savybe. Visų šių faktų (priegaidžių priklausymo morfemoms, nekirciuotų priegaidžių neutralizacijos, priegaidžių kaitų) atžvilgiu lietuvių kalba elgiasi visai kaip slovenų kalba.

3. *Kirtis*. — Nuo šios vietos Hjelmselevu nebeseinama. Mat, tas autorius, įrodinėdamas, kaip ir čia daroma, kad lietuvių kalbos melodines kreives galima priskirti tam tikrų morfemų balsiams net tada, kai jie iš tikrųjų nėra kirčiuoti, vadina jas ne priegaidėmis, o kirčiais. Lietuvių kalboje jis skiria ne dvi priegaides, bet treją kirtį: akūtinį (= krintantį), cirkumfleksinį (= kylantį) ir „žemą“, t.y. kirčio nebuvimą. Paprastąjį „kirtį“, jo nuomone, turinčios tos morfemos, kurioms neįmanoma priskirti nei vienos, nei kitos melodinės kreivės, kadangi jos (tos morfemos) niekada nebūna kirčiuotos, pvz., vns. gal. *-ą: sienaq, knÿgaq, gálvaq, taítq* ir t.t. Hjelmselevo nuomone, iš serijos „kirčių“ (akūtinio, cirkumfleksinio ar žemo), priklausančių tam tikro žodžio skiemenims, ešą galima susekti, kuris skiemuo yra „dominuojantis“, t.y. turi kirtį tikrąja to žodžio prasme. Tai iš tikrųjų pasireiškia tais atvejais, kurie aprašomi Saussure'o dėsnio, t.y. dviejų skiemenų grupėse „kylantis skiemuo + krintantis skiemuo“ arba „trumpas skiemuo + krintantis skiemuo“, kuriose kirtis perkeliama iš pirmojo tokios grupės skiemenį į antrąjį. Nuo to priklauso daugelio dviskiemenių formų kirtis: *rañk-* (plg. kilm. *rañkos*) + *-á* = *ranká* (krintantis balsio /a/ kirtis realizuojamas kaip trumpasis, žr. aukščiau)¹⁰, tuo tarpu *liep-* + *-á* = *liepa*. Tas formas galima vesti iš vienos paradigmos. Taip pat *žiem-* (plg. gal. *žiemq*) + *-á* (in. galūnė) = *ziemá* (jn.), bet *gálv-* + *-á* = *gálva*. Čia dvi paradigmos sutraukiamos į vieną.

Tačiau, išskyrus šiuos atvejus, visur kitur, ypač tokiuose daugiaskiemeniuose sudėtingos morfologinės struktūros žodžiuose, kaip *at-kalb-in-ė-j-m-as*, remiantis šios rūšies taisyklėmis, kirtis nenustatomas, ir, norėdamas toliau tapatinti priegaidės ir kirčio sąvokas, Hjelmselevas yra priverstas atsakyti „kirčio“¹¹ nekirciuotuose skiemenyse: „Būtų neteisinga... priskirti kuriam nors skiemeniui kirtį“¹², žinomą iš kitų pozicijų¹³. Taigi nekirciuotiems žodžio *atkalbinėjimas* balsiams priskiriamas „žemas kirtis“¹⁴, nepaisant jiems būdingos melodinės kreivės, pasirodančios tose morfemose kituose žodžiuose: *kalb-* formoje *kalbu*¹⁴, *át-* žodyje *átdaras* ir t.t.

Čia žvilgtelėsim į pasekmes klaidos, kurią daro Hjelmselevas, norėdamas po viena rubrika sujungti skirtingus dvejopus faktus. Tai, ką jis vadina „kirčiu“, turi kartu (simultanément) atlikti dvi funkcijas: 1) būti pastovia tam tikros morfemos charakteristika; 2) žymėti kirčiuojamojo vienetą (de l'unité accentuelle) „dominuojantį skiemenį“. Tai neįmanoma, išskyrus privilegijuotą dviskiemenių žodžių atvejį, aprašomą Saussure'o dėsnio. Kad išgelbėtų kirčiavimo funkciją, Hjelmselevas ilgesniuose žodžiuose yra priverstas aukoti morfemų charakterizavimo funkciją.

Neabejotinai priimtinesnis sprendimas — elgtis taip pat, kaip ir su kitomis čia išnagrinėtomis kalbomis: tas dvi funkcijas atskirti vieną nuo kitos. Ant priegaidžių (kylančios ir krintančios),

⁹ Čia veiksmazodžių formos interpretuojamos neteisingai. Bendraties priegaidė santykiauja ne su esamojo, bet su būtojo kartinio laiko priegaidė (*gēria* : *gērē* : *gērti*, bet *svēria* : *svērē* : *svērti*). Tokie žodžiai, kaip *žūva*, čia netinka, nes juose *ū* atstovauja morfonemų grupei /un/ (plg. *žūvo*). Bet pati mintis dėl priegaidžių kaitos visai teisinga, plg. *piodas* : *puōdžius*. (Vert.)

¹⁰ Galūnės čia, žinoma, nebe akūtinės, bet jos priklauso poklasiui tokių galūnių, kurios atitraukia kalbamais atvejais kirtį (žr. p. 93). (Vert.)

¹¹ T.y. priegaidės. (Vert.)

¹² T.y. priegaidė. (Vert.)

¹³ L. Hjelmselev, min. str., p. 37.

¹⁴ Klaidinga, bet labai nuosekliai: kirtį „teoriškai“ turėtų atitraukti tik „akūtiniai“ *a*, *e* bet jo kiu būdu ne trumpieji *i*, *u*. Deja, taip iš tikrųjų nėra. (Vert.)

kaip nustatyta anksčiau, užsideda kirtis, išskirias vieną kurį žodžio skiemenį. Nekirčiuotuose skiemenyse priegaidės neutralizuojamos. Kirtis yra laisvas, dėsnis, kurie jį reguliuoja, reikia formuluoti kaip ir visus kitus kirčiavimo dėsnius – žodžio lygyje. Tačiau jų veikimas priklauso nuo morfemų akcentinių savybių.

Sakysim, žodžio *at-kalb-in-ė-ji-m-as* kirtis gerai paaiškinamas visada atitraukiančios kirtį priesagos *-ė-* savybėmis¹⁵: *maž-ė-ti*, *pa-žym-ė-ji-m-as* ir t.t. Su priesagos priegaidėmis tos savybės nėra susijusios.

Tuo tarpu Saussure'o dėsnis (ta sinchronine forma, kurią suformulavo Hjelmsslevas) nustato antrinę ryšį tarp priegaidžių ir tam tikrų morfemų akcentinių savybių. Tam tikrose dviejų skiemenų grupėse, kurioms būdinga priegaidžių ir kiekybės schema ~' ir ~'', kirtis gali būti tik antrajame skiemenyje, bet ne pirmajame. Jeigu normalūs kirčiavimo dėsniai ir iškelia kirtį pirmajame tokios grupės skiemenyje, jis vis tiek pereina į antrąjį. Tos grupės kirčio atžvilgiu elgiasi taip, tarsi jos būtų vienas skiemuo.

Taigi moteriškųjų daiktavardžių vienaskaitos paradigmoje morfemas akcentinės jų galios atžvilgiu galima, panašiai kaip rusų kalboje, suskirstyti dviem rangais:

- Stipresnės morfemos: šaknis *liep-*, *raņk-*; galūnės, (vard.), *-ōs* (kilm.), *-ojė* (vt.);
- Silpnesnės morfemos: šakn. *gālv-*, *žiem-*; gal. *-ā*, (gal.), *-af* (naud.), *-ā* (jn.)

Iš čia visai aišku, kaip bus kirčiuojamos visos formos tokių žodžių, kaip *liepa* (pastovus šaknies kirtis) ir *galvā* (šaknies kirtis, kai galūnė silpna, ir galūnės kirtis, kai galūnė stipri). Žodžio *rankā* paradigma yra panaši kaip žodžio *liepa*, o žodžio *žiemā* ~ kaip žodžio *galvā*, išskyrus formas *rankā* (vard. ir jn.) ir *žiemā* (jn.). Tos formos turi aukščiau išnagrinėtą priegaidžių schemą (~'), ir, nors kirčiavimo dėsningumai reikalauja kirčio pirmajame jų skiemenyje, Saussure'o dėsnis verčia kirčiuoti antrajame.

Saussure'o sinchroniškai suformuluotas dėsnis iš anksto nustato tam tikrų skiemenų kirčiuotumą tam tikrose pozicijose. Normaliems kirčiavimo dėsningumams jis prieštarauja, nes užmezga antrinę ryšį tarp kirčio ir priegaidžių. Bet abu tuos reiškinius reikia iš principo griežtai skirti.

Lietuvių kalba yra pavyzdys tokios kalbos, kurioje, iš vienos pusės, egzistuoja laisvas kirtis, charakterizuojantis žodį, bet užimantis vietą, nulemiamą morfemų akcentinių savybių, ir, iš kitos pusės, opozicijos kiekybės ir priegaidžių – distinktyvinių požymių, charakterizuojančių morfe-mas. Nekirčiuotame skiemenyje priegaidės neutralizuojamos. Moros sąvokos lietuvių kalboje niekur neprireikia: kirčiuojamasis vienetas joje yra skiemuo¹⁶.

Vertė ir komentavo

A. Girdenis

J. ENDZELYNŲ ARCHYVE

R. GRYSLĖ, Z. ZINKEVIČIUS

[Žymus baltų kalbų tyrinėtojas Janis Endzelynas (1873–1961) yra palikęs savo namų archyve nemaža rankraščių, kurie galėtų dominti lituanistus, pvz., didžiojo lietuvių kalbininko K. Būgos, J. Endzelyno bičiulio, laiškas, lietuvių liaudies dainų vertimai ir gausybė įvairiausių susistemintos lietuvių kalbos medžiagos.

¹⁵ Plg. vertėjo žodį. (Vert.)

¹⁶ Kaip žinoma, N. Trubeckojus lietuvių kalbą laikė morine ir tvirtapradę jos priegaidę interpretavo kaip pirmosios ilgo skiemens moros kirtį, o tvirtagalę – kaip antrosios moros kirtį (žr. H. C. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, p. 223 t. (Vert.)